

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

СЛАВНИЙ НАЩАДОК ВЕЛИКОГО ДЕРЕВА: до 105-річчя професора О.С. Данилевського

У березні 2016 року наукова спільнота вшановує ім'я нашого земляка Олександра Сергійовича Данилевського (1911–1969) – доктора біологічних наук, професора, ентомолога та еколога, завідувача кафедри ентомології Ленінградського державного університету, що є одним із нащадків пушкінсько-гоголівського родовідного дерева [3, 4].

Олександр Сергійович був унікальною людиною із дивною долею та яскравим родоводом. Його бабуся, Марія Олександрівна Бикова, була онукою О.С. Пушкіна, а дідусь – Микола Володимирович Биков, – племінником М.В. Гоголя. Відтак Олександр Сергійович Данилевський є прямим нащадком О.С. Пушкіна (його праправнук) та внучатим племінником М.В. Гоголя. Крім цього, по батьківській лінії він є нащадком відомого письменника кінця XIX століття Григорія Петровича Данилевського, а також перебуває у родстві з академіком Б.Д. Грековим [1, 3, 4, 6, 8]



Майбутній учений народився 4 березня 1911 року (за новим стилем) у с. Олефірівці Миргородського повіту Полтавської губернії у сім'ї інтелігентів. Батько, Сергій Дмитрович Данилевський, агроном за освітою, займався сільським господарством. Мати, Софія Миколаївна, у дівочтві Бикова, – педагог, у 1904–1956 роках працювала у дошкільних дитячих установах Полтавщини. На формування Олександра сильний вплив справили сімейні традиції, що і визначило на все життя його інтерес до сільського господарства та педагогічної діяльності [3].

У 1919 р. після раптової смерті батька сім'я, потрапивши у скрутне матеріальне становище, змушена переїхати до Полтави. Саме тут і проходять шкільні роки Олександра Данилевського. У Полтаві Сашко захоплюється малюванням, відвідує художню школу під керівництвом випускниці Академії мистецтв Олександри Іванівни Рощиної (1886–1941), кілька разів бере участь у міських виставках дитячого малюнка і стає їх призером. Художні обдарування дуже знадобились Данилевському в його майбутній науковій діяльності [3].

Ще до навчання у школі Сашко Данилевський палко захопився колекціонуванням метеликів. У шкільні роки Олександр виступає ініціатором створення куточку живої природи. За консультаціями з приводу утримання тварин зацікавлені учні звертаються до Полтавського природничого музею. Тут їх приймає і всебічно наставляє завідувач

відділом природи, відомий український орнітолог Микола Іванович Гавриленко (1889–1971). Саме з М.І. Гавриленком Олександр здійснює численні екскурсії до природи для збору матеріалу, набуває перших навичок роботи із музейними колекціями, науковою літературою. Помітивши непересічні наукові здібності юнака, М.І. Гавриленко радить Софії Миколаївні Данилевській подбати про подальшу освіту сина [5, 8].

У 20-30-ті роки ХХ століття в колишньому СРСР існувала негласна заборона дітям дворян здобувати вищу освіту. Оскільки сім'я Данилевських мала статус збіднілого дворянства, Софії Миколаївні довелося клопотати про дозвіл для її дітей вступати до вищих навчальних закладів, у чому вона отримала сприяння від нашого земляка, першого Наркома освіти РРФСР Анатолія Васильовича Луначарського (1875–1933) [3].

Через матеріальну скруту сім'ї невідомо як би склалася подальша доля юного Олександра. Закінчивши семирічку, він мав намір поступати до місцевого сільгосптехнікуму. Але тітка, дружина відомого ленінградського вченого – історика, полтавця за походженням Бориса Дмитровича Грекова, запросила хлопця переїхати до неї. У Ленінграді юнак закінчує середню школу і в 1930 році, отримавши у зв'язку із дворянським походженням відмову із Ленінградського університету, вступає до інституту прикладної зоології і фітопатології (ІЗІФ), який готував фахівців у галузі захисту рослин і прикладної ентомології [3, 8].

У студентські роки О.С. Данилевський підтримує тісні наукові зв'язки з Полтавською дослідною станцією, відділ захисту рослин якої був визначним центром сільськогосподарської ентомології того часу. Протягом студентських канікул він працював на Полтавській дослідній станції і склав детальну картотеку зборів комах на світлову пастку, яка не втратила свого значення і нині [3].

Попри блискучі здібності до наукової роботи, після закінчення у 1933 р. інституту із відзнакою Олександр Сергійович був направлений працювати агрономом у віддаленій колгосп Казахстану. Але у 1936 р., напередодні 100-річчя від трагічної загибелі О.С. Пушкіна, його правнуку О.С. Данилевському дозволяють повернутися до Ленінграду [8].

За рекомендацією професора І.М. Філіп'єва студент Олександр Данилевський став відвідувати Зоологічний інститут АН СРСР, де під керівництвом відомого ентомолога професора Миколи Яковича Кузнецова розпочав вивчення систематики малодосліджених лускокрилих [4, 5, 8].

У цей період він почав працювати на посаді наукового співробітника у Всесоюзному інституті захисту рослин (ВІЗР), де провів детальні дослідження з екології, життєвих циклів і кормового режиму айлантового та дубового шовкопрядів. Саме тоді з'являються перші наукові публікації О.С. Данилевського, які лягли в основу його кандидатської дисертації.

У 1936 р. для подальшого поглиблення теоретичної підготовки Олександр Сергійович вступає до аспірантури кафедри ентомології Ленінградського державного університету, з яким і пов'язана вся його подальша наукова та педагогічна діяльність [3, 5, 8].

Із перших днів Великої Вітчизняної війни О.С. Данилевський добровільно стає бійцем ополчення. У роки війни він добровільно пішов на фронт. Спочатку служив старшиною роти окремого артилерійсько-кулеметного батальйону дивізії народного ополчення, потім санінструктором. Після запеклих вересневих боїв 1941 року батальйон перевели на переформування. Олександр потрапив до Ленінграду, де вже в

офіцерському званні лейтенанта служив у медико-епідеміологічному відділі Ленінградського фронту [2, 3, 8].

Війну він закінчив капітаном медичної служби, лікарем санепідзагону № 82. На цій посаді Данилевський своєчасно виявив і не допустив поширення туляремії у військах. Хворіючи на дистрофію, він прищепив собі туляремію, вивчив характер захворювання нею і довів, що є можливість її лікування. Дякуючи його старанням, епідемію туляремії на Ленінградському фронті вдалось ліквідувати, за що О.С. Данилевського було відзначено орденом Червоної Зірки (1945). Це могло стати темою дисертації вченого. Але він залишився вірним своєму первинному науковому захопленню – ентомології [2, 3, 5].

У 1943 році в умовах блокадного Ленінграду Олександр Сергійович завершує написання та успішно захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата біологічних наук за темою «Експериментально-екологічні дослідження з поширення та акліматизації айлантового шовкопряда в СРСР» [5].

У 1945 р., після закінчення Великої Вітчизняної війни, О.С. Данилевський повертається до Ленінградського університету на посаду доцента кафедри ентомології. У 1958 р., після виходу на пенсію професора Бориса Миколайовича Шванвича, Олександр Сергійович очолює дану кафедру. Саме на 1950–60-ті роки припадає розквіт його наукової і педагогічної діяльності [3].

Проводячи дослідження в галузі експериментальної екології, Олександр Сергійович вивчає також питання систематики і здійснює тісні зв'язки із Зоологічним інститутом Академії наук, де із 1951 по 1960 роки завідує відділом лускокрилих. При лабораторії ентомології Петергофського науково-дослідного інституту він створює науковий центр експериментальної екології комах, що стане одним із провідних світових осередків вивчення фотоперіодичних адаптацій членистоногих. Саме тут розгортається новий напрямок досліджень О.С. Данилевського та його учнів – «Фотоперіодизм і цикли розвитку комах». Перші десять-п'ятнадцять років основна увага дослідників була зосереджена на з'ясуванні екологічних аспектів фотоперіодизму в широкому географічному розумінні. Підсумки цих досліджень були викладені Олександром Сергійовичем у монографії «Фотоперіодизм і сезонний розвиток комах» (1961), яку він захистив у якості докторської дисертації. Фахівці оцінили її як одну із видатних робіт у галузі екології комах. Ця монографія отримала першу університетську премію ЛДУ та була перевидана в Англії (1965) і Японії (1966) [5, 8].

У 60-70-ті роки ХХ століття проблема фотоперіодизму набуває загальнобіологічного значення і плідно розробляється у лабораторії ентомології ЛДУ. Влітку 1968 року в колишньому СРСР проходить XIII Міжнародний ентомологічний конгрес, до якого співробітники лабораторії ентомології ЛДУ під керівництвом професора О.С. Данилевського видають науковий збірник «Фотоперіодичні адаптації у комах і кліщів» [5, 8].

Завершенням тривалих наукових досліджень із систематики плодожерок стало написання Олександром Сергійовичем спільно з його учнем В.І. Кузнецовим монографії, виданої у відомій серії «Фауна СРСР», – «Насекомые чешуекрылые. Листовертки (Tortricidae). Плодожорки (Laspeyresini)», у якій було наведено детальний опис більше ніж 300 видів цих комах [5]. Загалом перу вченого належить близько 70 наукових праць [3].

О.С. Данилевський входив до президії Всесоюзного ентомологічного товариства, спеціалізованих наукових рад Ленінградського університету, Зоологічного інституту АН СРСР, Всесоюзного інституту захисту рослин. Він працював у редакційних колегіях

журналів «Энтомологическое обозрение» (СРСР) та «Insect Physiology» (Велика Британія) [5].

Крім розвитку наукових досліджень, професор О.С. Данилевський провадив активну педагогічну діяльність. Із 1966 р. й до кінця життя він працює на посаді декана біолого-грунтознавчого факультету Ленінградського державного університету. За визнанням співробітників кафедри ентомології, Олександр Сергійович Данилевський мав той сплав шляхетності й простоти, чесності й високої культури, який робив його улюбленцем усіх. Він однаково поважно ставився до ректора університету і студента-першокурсника, до професора і старшокласника, закоханого у біологію і взагалі в науку [6].

Як свідчать про О.С. Данилевського його колишні студенти, «відкриті ним дуже складні біолого-екологічні закономірності розмноження комах у зв'язку зі змінами довжини світлового дня Олександр Сергійович викладав з такою ясністю та переконливістю, у такій блискучій формі, що межувала з художнім твором, багато ілюструючи свої положення графічним і колекційним матеріалом, що відчувався не лише великий талант вченого, але й неабияке обдарування педагога й пропагандиста. Красиве обличчя, світле хвилясте волосся, яке він неодноразово відкидав з лоба, молода, гаряча, запальна мова і новітність повідомлення створювали відчуття рідкісного свята» [6].

Професор університету О.С. Данилевський надавав великого значення також організації і шкільної освіти. Олександр Сергійович високо цінував шкільних учителів, його ідеалом був учитель середньої школи, що займається науковою роботою та залучає до неї своїх учнів. У 1963 р. Данилевський охоче взявся організувати хіміко-біологічний клас у новоствореній Фізико-математичній школі-інтернаті при Ленінградському університеті і клопотався про формування колективу викладачів для нього. Коли у 1966 р. після багаторічного панування лисенківщини в СРСР виникла потреба у створенні нового шкільного підручника із загальної біології, О. Данилевського запросили до авторського колективу для написання розділу «Організм і середовище». О.С. Данилевський не лише зумів у загальнодоступній формі викласти теоретичний матеріал про екологічну концепцію життя, він також розробив і власноруч виконав демонстраційні таблиці і методичні вказівки до нового курсу [5, 8]. Так було покладено початок вивченню екології у шкільній біології.

Уранці 27 червня 1969 року О.С. Данилевський виїхав до Петергофу займатися виробничими справами факультету. Там у нього трапився інфаркт. Так у розквіті творчих сил життя талановитого вченого раптово обірвалося [3]. На біолого-грунтознавчому факультеті колишнього Ленінградського, а нині Санкт-Петербурзького державного університету беруть добрі спогади про Олександра Сергійовича Данилевського, людину високих моральних чеснот та ерудиції, блискучого вченого та педагога. У 1971 році на могилі вченого встановили пам'ятник, зроблений за проектом ленінградських архітекторів Ж.М. Вежицького і В.М. Фромзеля, фронтового товариша Олександра Сергійовича. У 2001 р., до 90-річчя з дня його народження, університет організував міжнародний симпозіум із екофізіології [8].

О.С. Данилевський залишив яскравий слід у світовій науці, ним була створена екологічна концепція фотоперіодизму, що охоплює механізми регуляції фенології та річних циклів членистоногих. Ці праці дали поштовх для вивчення сезонно-циклічних адаптацій у багатьох лабораторіях світу і визначили напрямки їх досліджень на багато років уперед. Він пояснив, як саме світло, температура та інші кліматичні фактори регулюють життя й розвиток комах. Знаючи це, можна контролювати розмноження

шкідливих видів, прогнозувати зміни їх чисельності. Олександр Сергійович відомий не лише як один із найвидатніших екологів ХХ століття, але й також як авторитетний систематик, який вивчав метеликів і розробив нову класифікацію палеарктичних плодожерок (родина Листовійки). Ним описано понад 60 невідомих для науки лускокрилих [5, 8].

Вчений продовжив себе у своїх учнях та послідовниках, запалив любов до науки у близьких і рідних людей. Дружина вченого, Галина Григорівна Шельдешова – кандидат біологічних наук, досі мешкає у Санкт-Петербурзі [3, 7]. Єдиний син О.С. Данилевського – Сергій Олександрович (1941 р.н.) – став доктором геолого-мінералогічних наук, працює у Тимано-Печорському науково-дослідному центрі завідувачем відділу регіональної геології та геохімії нафти (АР Комі), має синів Олександра і Миколу та доньку Наталію [7].

Частина родовету Данилевських і донині пов'язана з Полтавщиною. Проживаючи у Полтаві, Софія Миколаївна Данилевська (1887–1984) – старійшина великої родини – пройшла складний життєвий шлях, виховавши п'ятьох дітей на принципах довіри, взаємодопомоги і самостійності. Найстарша сестра О.С. Данилевського Марія Сергіївна Данилевська (1908–1993) була відомим ученим-луківником, кандидатом сільськогосподарських наук. Ірина Сергіївна Данилевська-Кононенко (1909–1970), отримавши у профшколі освіту землевпорядника, працювала тривалий час на Полтавщині, Львівщині, Житомирщині. Добре відомою багатьом полтавцям була ветеран Великої Вітчизняної війни, досвідчений лікар-офтальмолог Марина Сергіївна Данилевська-Чалик (1914–2000). Наталія Сергіївна Данилевська-Савельєва (1912–1993) – педагог, яка також пов'язала своє життя із Полтавою. У Полтаві зараз мешкають внучаті племінники професора О.С. Данилевського, лікарі за фахом Олена Олександрівна Савченко та Володимир Миколайович Савельєв [1, 3, 4]. Дружина останнього, Наталія Миколаївна Савельєва нині викладає у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка.

Список використаної літератури:

1. Бердический Ю.И. Предки и потомки Пушкина / Ю.И. Бердичевский. – Харьков : Торсинг, 1999. – 47 с.
2. Борсук З.Т. Учений і воїн / З.Т. Борсук // Зоря Полтавщини. – 1977. – 6 черв.
3. Закалюжний В.М. Зоолог та еколог – Олександр Данилевський (до 90-річчя вченого) / В.М. Закалюжний, С.Л. Кигим // Імідж сучасного педагога. – 2001. – № 1 (12). – С. 41–43.
4. Полушин В.Л. Потомки великого дерева / В.Л. Полушин. – Красноярск : Бонус, 1999. – 496 с.
5. Полянский Ю.И. Александр Сергеевич Данилевский / Ю.И. Полянский // Проблемы фотопериодизма и диапаузы насекомых. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1972. – С. 3–14.
6. Русаков В.М. Рассказы о потомках Пушкина / В.М. Русаков. – М. : Сов. Россия, 1987. – 304 с.
7. Сохранив знакомые черты. О потомках поэта Пушкина, живущих в Ухте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://usinsk.in/1841-sohraniv_znakomye_cherty.html.
8. Стекольников А.А. А.С. Данилевский – один из основателей ФМШ [Электронный ресурс] / А.А. Стекольников // Журнал «Санкт-Петербургский университет». – 2008. – № 14 (3781). – Режим доступа: <http://www.spbumag.nw.ru/2008/14/5.shtml>.

В.М. Закалюжний